EDICE LIMES

Thomas Laqueur

Rozkoš mezi pohlavími

Sexuální diference od antiky po Freuda

NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Rozkoš mezi pohlavími
Sexuální diference od antiky po Freuda

Thomas Laqueur

———

Z anglického originálu *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, vydaného nakladatelstvím Harvard University Press v roce 1990,
přeložil a doslov napsal Martin Pokorný

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Petra Švehlová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

© Univerzita Karlova, 2017
© 1990 by the President and Fellows of Harvard College
Published by arrangement with Harvard University Press
Translation © Martin Pokorný, 2017
Afterword © Martin Pokorný, 2017

ISBN 978-80-246-3471-5
ISBN 978-80-246-3525-5 (online : pdf)



Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Pro Gail a Hannu

OBSAH

Předmluva 9

Kapitola 1 Jazyk a tělo 15
Kapitola 2 Anatomie a osud 45
Kapitola 3 Nová věda, jedno tělo 97
Kapitola 4 Reprezentace pohlaví 163
Kapitola 5 Odhalení dvou pohlaví 207
Kapitola 6 Socializované pohlaví 265

Doslov k českému vydání 331
Použitá literatura 341
Rejstřík 347

PŘEDMLUVA

Tato kniha začala vznikat v roce 1977 – a aniž bych to v dané době sám tušil. Trávil jsem tehdy badatelské volno na oxfordské St. Antony's College a shromažďoval podklady pro historii životních fází. Pročítal jsem tedy porodnické příručky ze 17. století a hledal materiály ke způsobu vedení porodu. Namísto toho jsem ale nacházel rady, jak otěhotnět. Mezi porodními bábami i kvalifikovanými lékaři podle všeho panoval názor, že k podmínkám nutným k úspěšnému početí patří také ženský orgasmus, a texty nabízely různé nápady, jak ho dosáhnout. Orgasmus byl považován za rutinní, víceméně nepostradatelnou součást početí. To mě překvapovalo. Z přímé zkušenosti muselo být jasné, že k otěhotnění často dojde i bez orgasmu, a jakožto historik specializovaný na 19. století jsem byl zvyklý na dobové lékařské diskuse o tom, zda ženy orgasmus vůbec pociťují. Předtím než historický vývoj dospěl k období, které jsem znal nejpodrobněji, proměnila se běžná, byť explozivní tělesná změna v ústřední problém morální fyziologie.

Plánovaný průzkum životních fází postupně mizel v nedohlednu. Oženil jsem se, narodilo se nám dítě a léta 1981–1982 jsem strávil studiem medicíny. Dodnes mi není jasné, jak vlastně tyto události umožnily, aby si mě téma této knihy podmanilo, ale zkrátka se to stalo. (Rozeznat hlavní intelektuální zdroje je snadnější: skupina přátel

začala vydávat časopis *Representations;* spolu s Catherine Gallagherovou jsem vedl postgraduální seminář o tělesnosti a socializaci v literatuře 19. století; seznámil jsem se s feministickým literárním a historickým bádáním; a Peter Brown, můj takřka každodenní druh u šálku cappuccina, pracoval na knize o těle a společnosti v pozdní antice.) Na počátku byl ohniskem mého zájmu fenomén vymizení orgasmu a na následujícím výkladu je toto východisko stále do jisté míry patrné. Postupně se ale *summa voluptas* začlenila do obecnější otázky po vztahu mezi tělem a sexuální diferencí (tj. odlišností mezi pohlavími) a do problematiky povahy sexuální diference jako takové.

Klást si otázky ohledně tohoto faktu se může zdát zbytečné. Je přece naprosto jasné, že definici pohlaví podává biologie – vždyť co jiného by termín „pohlaví" mohl znamenat? Historikové k tématu nemají co podstatného říct. Obvykle rozhoduje vlastnictví či naopak absence penisu a k tomu lze pro dobrou míru připojit libovolně dlouhý seznam dalších rozdílů: ženy menstruují a procházejí laktací, muži ne; ženy mají dělohu, z níž se rodí děti, muži postrádají jak tento tělesný orgán, tak příslušnou schopnost. Žádný z uvedených faktů nepopírám, i když současně je nutno dodat, že pokud bychom je analyzovali podrobněji, nejsou tak jednoznačné, jak se může zdát. (Muž pravděpodobně zůstane mužem i bez penisu, a kdykoli se věda pokouší podat nezvratnou definici pohlaví – například při testech chromozomové výbavy buněk v ústní dutině, jak je provádí Mezinárodní olympijský výbor –, vede to ke směšným důsledkům.)

Relevantnější je, že z nepopiratelných tělesných rysů historicky vzato nevyplývá žádné specifické pochopení sexuální diference. Velmi rychle jsem dospěl ke zjištění, že k vyloučení ženské rozkoše z lékařských výkladů početí došlo přibližně v téže době, kdy ženské tělo přestalo být chápáno jako menší verze těla mužského (jednopohlavní model) a začalo vystupovat jako jeho nesouměřitelný protiklad (dvoupohlavní model). Orgasmy, jež byly doposud sdíleným vlastnictvím, se rozdělily. Orgánům doposud chápaným jako vnitřní verze ústrojí, jež má samec navenek – vagina jakožto penis, děloha jakožto šourek –, se už v 18. století přisuzoval naprosto odlišný charakter. Stejně tak se za výhradně ženské specifikum začaly považovat fyziologické procesy typu menstruace a laktace, předtím nahlížené jako součást společné ekonomie tělesných šťáv.

Některé tyto změny by bylo možno chápat jako důsledek vědeckého pokroku – menstruace opravdu není totéž co hemoroidní krvácení –, avšak při mém výzkumu vycházelo najevo, že proměna, jež postihla koncept sexuality a tělesnosti, se s chronologií objevů nekryje. Navíc se i tato chronologie brzy začala drolit a byl jsem konfrontován s šokujícím závěrem, že dvoupohlavní i jednopohlavní model byl všem, kdo se nad sexuální diferencí hlouběji zamýšlejí, k dispozici odedávna a neexistuje žádný vědecký způsob, jak mezi nimi rozhodnout. Dvoupohlavní model možná obsadil popředí scény v osvícenské éře, avšak jednopohlavní model nezmizel. Čím víc jsem se z historických podkladů snažil získat jednoznačnou odpověď, tím více se rozdíl mezi pohlavími zamlžoval, a čím více byla tělu vnucována role základu pro stanovení pohlaví, tím byly výsledné hranice labilnější. Takřka krystalické neurčitosti dosahuje celý proces u Freuda. Projekt, jenž započal sledováním historie ženské sexuální rozkoše a snah o její vyloučení, se proměnil ve vylíčení toho, jak se vlastně utváří pohlaví jakožto gender.

Vznik knihy, která se věnuje tak širokému časovému období a obsáhlému fondu materiálů, s sebou nutně přinesl mnoho dluhů. Především bych ji nemohl napsat, nebýt intelektuální revoluce, kterou od druhé světové války a především za posledních dvacet let uskutečnil feminismus: scházely by potřebné analýzy a téma by nebylo bráno vážně. Moje práce v jistém smyslu rozvíjí tvrzení Simone de Beauvoirové, že ženy jsou druhé pohlaví. Stejně tak by kniha nemohla vzniknout bez podpory, již mi v Berkeley i na jiných institucích poskytli akademičtí kolegové. Radou, povzbuzením, kritikou i přátelskou společností mi pomohli členové redakce časopisu *Representations*, v jejichž kroužku jsem své téma v roce 1983 poprvé dílčím způsobem zveřejnil. Za podrobné připomínky k rukopisu i diskuse nad četnými variantami, jimiž v průběhu let prošel, vděčím dlouhé řadě kolegů a přátel: Peteru Brownovi, Carol Cloverové, Catherine Gallagherové, Stephenu Greenblattovi, Thomasi Metcalfovi, Randolphu Starnovi, Irvingu Scheinerovi a Reginaldu Zelnikovi. Wendy Lesserová sice nečetla všechny kapitoly, ale poskytla mi komentáře k řadě přípravných verzí, část první kapitoly otiskla v *Threepenny Review* a dokázala mi zprostředkovat pravděpodobný názor běžného čtenáře. Při vyjížďkách na kole si k otázkám sexuality mnohé vyslechl předseda

cyklistického kroužku David Keightley a sám mě na oplátku seznámil s perspektivou starověké Číny. Podrobné připomínky k finální verzi rukopisu mi poskytli Marjorie Bealeová, Mario Biagioli, Natalie Zemon Davisová, Evelyn Fox-Kellerová, Isabel Hullová a Roy Porter, čímž mi umožnili vybrousit argumenty a velmi podstatně zlepšit uspořádání výkladu.

S jednou verzí textu se seznámila také studentská skupina pro historii sexuality na Univerzitě v Berkeley. Nenechal jsem se sice přesvědčit k tomu, abych zde odhalil své nejniternější pocity ohledně polymorfně perverzní erotické touhy, nicméně i tak jsem velmi vděčen za pronikavé připomínky a četné reference, jež mi poskytli Lisa Codyová, Paul Friedland, Nasser Hussain a Vanessa Schwartzová. Jelikož kniha pokrývá tolik různých témat v tak rozsáhlém časovém období, jsem samozřejmě zavázán mnoha specialistům. David Cohen, Leslie Jonesová a Gregory Vlastos tvrdě zkritizovali obsah druhé kapitoly; jejich námitky jsem přijal jen zčásti. Susanna Barrowsová, André Burguiere, William Bouwsma, Caroline Bynumová, Joan Caddenová, Roger Chartier, Alain Corbin, Laura Englesteinová, Lynn Huntová, Sarah Blaffer Hrdyová, Susan Kentová, Jack Lesch, Emily Martinová, Regina Morantz-Sanchezová, Joan Scottová, Nancy Vickersová a Judith Walkowitzová mi byli velkorysými rádci a zdrojem referencí. Nalezení a základní zpřístupnění širokého okruhu pramenů mi umožnili mí odborní asistenti z počátku osmdesátých let: Mary McGarryová, Jonathan Clark, Eric Steinle, Ramona Curryová, Jan Matlock, Catherine Kudlicková, Russ Geoffrey, Alice Bullardová a Dean Bell. Alexander Nehamas mi zodpověděl řadu otázek ke staré řečtině, ale navíc mi poskytl přátelskou podporu a umožnil mi využít jeho pronikavé filozofické inteligence. Redaktor Lindsay Waters z nakladatelství Harvard University Press dokázal vytušit obrys knihy již ve chvíli, kdy ještě neexistovala, s inteligentní pečlivostí pročetl první verze textu a zcela náležitě donutil váhajícího autora k návratu k psacímu stolu. Mou adoptivní editorkou se díky své pracovní adrese v Berkeley stala Patricia Williamsová a kromě toho, že mě vždy v pravou chvíli uměla chytit za ruku, mi též nepopsatelně pomohla objasněním, co je nutné udělat, abych od domnělé finální verze textu dospěl k současné knize. Joyce Backmannová byla prvotřídní korektorkou a prokázala smysl pro humor, erudici i pečlivost.

Tuto knihu věnuji své ženě Gail Salitermanové – přeťukávat nemusela nic, ale přečetla většinu – a své osmileté dceři Hanně, která nedávno podotkla, že jsem na knize pracoval celou dobu, co je na světě. Pro mou práci byly obě nepostradatelné způsobem, který nelze ve stručnosti vyjádřit.

KAPITOLA 1

Jazyk a tělo

> Každý zběžný pozorovatel si ze všeho nejdřív všimne, že ženy nejsou jako muži: představují „protější pohlaví" (i když nechápu, proč „protější": co potom je „sousední pohlaví"?). Jenomže podstatné naopak je, že ženy se mužům podobají víc než cokoli jiného na světě.
>
> Dorothy L. Sayersová, *Lidské ne dost lidské*

Jeden lékař z 18. století, fascinovaný problémem skutečné a zdánlivé smrti, nám předestírá příběh smrti a touhy, pro který jsou k dispozici dvě různé interpretace.[1] Mezi oběma leží rozdíl padesáti let – ale též mezi nimi zeje výkladová propast.

Mladý šlechtic, kterého majetkové poměry donutily vstoupit do kláštera, se jednoho dne ocitl ve venkovském zájezdním hostinci. Hostinského a hostinskou zastihl, jak tonou v žalu nad smrtí jejich překrásné jediné dcery. Pohřeb se měl konat den nato a truchlící rodiče mladého mnicha požádali, aby tělo přes noc pohlídal. Mladík jejich přání splnil, zmínky o kráse zesnulé v něm však roznítily zvědavost. Stáhl rubáš a namísto mrtvoly „znetvořené hrůzami smrti" spatřil zevnějšek prodchnutý půvabu. Ztratil sebekontrolu, zapomenul na mnišské sliby a „počínal si s mrtvou se stejnou volností, jak by mu to za života dovolovala manželská svátost". Ráno nešťastný nekrofil – hluboce zahanben skutkem, jehož se dopustil – nečekal na plánovaný pohřeb a chvatně zmizel.

Když nadešel čas obřadu, dokonce přesně ve chvíli, kdy byla rakev s mrtvou dívkou spouštěna pod zem, kdosi ucítil, že se v rakvi něco

---

[1] Jacques-Jean Bruhier, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort*, Paris 1749, 2. vyd., sv. I, str. 74–79.

hýbe. Lidé vypáčili víko, dívka se pohnula a záhy se zcela probrala z kómatu omylem považovaného za smrt. Rodiče samozřejmě nad dceřiným obživnutím jásali. Radost jim ale kazilo následné zjištění, že dívka je těhotná. Navíc ani nedokázala uspokojivě vysvětlit, jak se jí to stalo. Ve snaze vyhnout se skandálu ji ihned po porodu poslali do kláštera.

Mladý šlechtic, jenž o důsledcích své vášně neměl tušení, mohl díky dědictví vystoupit z mnišského řádu a povinnosti jej záhy přivedly znovu na místo činu. Hostinského s manželkou opět zastihl zasmušilé a záhy pochopil, jaký má na jejich novém neštěstí podíl. Vydal se do kláštera a zjistil, že oběť jeho nekrofilní touhy je zaživa ještě krásnější než mrtvá. Požádal dívku o ruku a řádným sňatkem přijal společné dítě za své.

Jaké poučení z této historky vyvozuje Jacques-Jean Bruhier? Jedině vědeckými testy se dá zjistit, zda je ten či onen jedinec skutečně mrtvý, neboť dokonce i velmi důvěrný kontakt s tělem nemůže zcela vyloučit omyl. Když se ale stejným případem v roce 1752 zabýval Bruhierův současník a slavný chirurg Antoine Louis, dospěl k velmi odlišnému závěru, jenž je pro téma této knihy závažnější.[2] Přijmeme-li jako dané, že se vše odehrálo podle Bruhierova popisu, pak – tvrdí Louis – je vyloučeno, že by dívku někdo považoval za skutečně mrtvou: jak potvrdil mladý mnich, nevypadala mrtvá, a navíc kdoví, zda své setrvání při životě neprojevila nějakým „průkazným znamením", jaké by v 18. století každý lékař nebo i laik v dané situaci očekával.

Bruhier v předchozích oddílech spisu uvedl řadu dalších příkladů zdánlivě mrtvých mladých žen, jež se díky milostnému objetí navrátily k životu a byly zachráněny před pohřbením zaživa: sexuální extáze, jazykem 18. století označovaná za „umírání", tak mnohdy zajistila cestu k životu. Láska, ona „překrásně uspokojivá *smrt* a (…) dobrovolné odloučení duše a těla" (jak ji popsal jeden anglický lékař), hlídá brány hrobu.[3] V uvedeném případě by se ale pozorovateli z 18. století

[2] Antoine Louis, *Lettres sur la certitude des signes de la mort, où l'on rassure les citoyens de la crainte d'être enterrés vivans*, Paris 1752, str. 53n. Na předcházejících stranách Louis podává doslovný přepis Bruhierova textu.

[3] John Maubray, *The Female Physician*, London 1724, str. 49. K souvislosti mezi erotickou literaturou a lékařskými spisy o smrti v 18. století viz Philippe Ariès, *Dějiny smrti*, sv. II, přel. Danuše Navrátilová, Argo, Praha 2000, str. 94–125.

zdálo krajně nepravděpodobné, že by dcera majitelů hostince mohla počít dítě, aniž by nějakým pohybem prozradila, že žije.[4] Víceméně všechny lékařské spisy, ale právě tak i desítky populárních příruček o porodnictví, zdraví a sňatku, kolující ve všech evropských jazycích, uváděly jako běžnou věc, že „když při aktu plození vyjde [z mužů i žen] símě, dochází zároveň k mimořádnému vzrušení a potěše ve všech tělesných údech".[5] Bez orgasmu – oznamoval jeden široce kolující text – „by krásné pohlaví netoužilo po snubních objetích, nemělo by z nich potěšení a nepočalo by z nich".[6]

Ta dívka se *musela* alespoň trochu zachvět. Prozradily by ji ne-li zarůžovělé tváře, tedy orgasmický třas. Bruhierova historka nelíčí zdánlivou smrt, ale podvod: podle Louisova soudu se dcera hostinských s mnichem jednoduše smluvili a rozhodli se, že až do poslední chvíle před pohřbem bude dívka předstírat kóma.

Příběh byl znovu odvyprávěn v roce 1836 a opět odlišně. Reálný nástup dívčina mrtvolného kómatu nyní není vystaven sebemenším

---

[4] Nevědomé početí však nebylo považováno za vyloučené. K danému tématu existuje lidová tradice, která by stála za bližší průzkum. Jak známo, biblický Lot se opil tak, že se svými dvěma dcerami počal a přitom „ani nevěděl, kdy si [k němu jedna nebo druhá] lehla a kdy vstala" (Gn 19,31–35). V italské pohádce Spící královna objeví nejmladší syn španělského krále „andělsky krásnou dívku", která byla očividně „očarována ve spánku". Svlékne se, lehne si k ní a stráví „s ní noc plnou potěšení, aniž by ona přitom jakkoli dala najevo, že o něm ví". Na odchodu jí zanechá krátkou zprávu a ona devět měsíců nato porodí chlapečka. Viz Italo Calvino, *Italian Folktales*, New York 1980, str. xxiv, 207–213. (V českém výboru srov. pohádku Spící krasavice a její děti, *Italské pohádky*, přel. V. Hořký, Odeon, Praha 1982, str. 294n.).

[5] Nicholas Venette, *Conjugal Love; or the Pleasures of the Marriage Bed Considered in Several Lectures on Human Generation*, London 1750, str. 41; tento anglický překlad nese označení „dvacáté vydání". Během 18. století vyšel spis ve francouzštině nejméně třiadvacetkrát a do autorovy smrti v roce 1698 osmkrát. Viz Roy Porter, „Spreading Carnal Knowledge or Selling Dirt Cheap? Nicholas Venette's *Tableau de l'amour conjugal* in Eighteenth-Century England", *Journal of European Studies*, 14, 1984, str. 233–255.

[6] *Aristotle's Master Piece*, in: *The Works of Aristotle the Famous Philosopher*, Arno Press New York 1974, str. 9; *Aristotle's Masterpiece, or, the Secrets of Generation Displayed*, London 1684, str. 29. Tento text, volně odvozený z pseudoaristotelských *Problémat*, vycházel v souvislé řadě vydání od 15. století až do třicátých let 20. století. Viz D'Arcy Power, *The Foundation of Medical History*, Baltimore 1931, str. 147–178; Roy Porter, „The Secrets of Generation Display'd: *Aristotle's Masterpiece* in Eighteenth Century England", *Eighteenth Century Life*, 11, 1985, str. 1–21; Janet Blackman, „Popular Theories of Generation: The Evolution of Aristotles Works", in: J. Woodward a D. Richards (ed.), *Health Care and Popular Medicine in Nineteenth Century England*, London 1977, str. 56–88. Jen ve Spojených státech vyšlo do roku 1820 nejméně 27 vydání, viz O. T. Beall, „*Aristotle's Masterpiece* in America: A Landmark in the Folklore of Medicine", *William and Mary Quarterly*, 20, 1963, str. 207–222.

pochybám, ba právě naopak: dr. Michael Ryan uvádí její otěhotnění za daných podmínek jako jeden z mnoha dalších případů styku s nevnímajícími ženami, aby dokázal, že orgasmus není pro početí podstatný. (V jiné zaznamenané historce se podkoní přizná, že po příchodu do zájezdního hostince souložil s dívkou, která u ohně spala tak tvrdě, že stihl zmizet dřív, než se – oplodněná – vzbudila.) Žena kvůli početí vůbec nepotřebuje cítit rozkoš, a nejenom to: dokonce ani nemusí být při vědomí.[7]

Na sklonku osvícenské éry čili v období, jež leží mezi oběma verzemi příběhu o dceři hostinského, přestala lékařská věda a lidé s ní obeznámení považovat ženský orgasmus za podstatný faktor pro plození. Ujal se názor, že k početí může dojít potají, bez charakteristického rozechvění nebo projevů vzrušení; odvěká moudrost, že „bez rozkoše se nenarodí nic smrtelného", byla vyvrácena z kořenů.[8] Orgasmus – do té doby znak procesu plození, neodlučně vsazený do mužských a ženských těl, pocit stejně neoddiskutovatelný jako ono příjemně hřejivé potěšení, které zpravidla provází chutnou krmi – byl odsunut do říše pouhých počitků, na periferii lidské fyziologie jakožto nahodilý a postradatelný přídavek k rozmnožovacímu aktu.

Tato změna orientace se v principu vztahovala k fungování sexuality u mužů i u žen. Nikoho, kdo o tématu psal, však ani nenapadlo, že by mužské vášně a rozkoše neexistovaly nebo že by orgasmus nebyl průvodním jevem ejakulace při souloži. U žen byla situace jiná.

---

[7] Michael Ryan, *A Manual of Jurisprudence and State Medicine*, 2. vyd., London 1836, str. 246, 488. Jako zdroj historky o podkoním Ryan udává Roberta Gooche, *A Practical Compendium of Midwifery*, London 1831; další podobné příběhy pak mohou čtenáři podle jeho pokynu najít u E. Kennedyho, *Obstetric Medicine*, London 1834, což je skutečně vydatný zdroj. Příběh podkoního je variací na příběh podomka z Montaignova eseje O opilosti (*Eseje*, II,2): „vdova cudné pověsti" nevysvětlitelně otěhotní; slibuje, že otci dítěte odpustí a vdá se za něj, pokud se jí odhalí. Pacholek ze statku se přizná, že ji zastihl „tak tvrdě spící u krbu a v tak necudné poloze, že si ji mohl užít, aniž by ji probudil". Michel de Montaigne, *Essais II*, vyd. Pierre Michel, Gallimard, Paris 1965, str. 27. Historky tohoto druhu se začaly používat jako opora pro obecné teze ohledně vazby mezi orgasmem a početím až v 19. století. Viz též novelu *Markýza z O...* Heinricha von Kleista, jejíž protagonistka nevysvětlitelně otěhotní. Bohatou analýzu povídky nabízí Mary Jacobus, „In Parenthesis: Immaculate Conception and Feminine Desire", in: *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*, ed. Mary Jacobus, Evelyn Fox Keller a Sally Shuttleworth, Routledge, London 1990, str. 11–28.

[8] Filón, *Legum allegoriae*, II,7; cituje Peter Brown, „Sexuality and Society in the Fifth Century A.D.: Augustine and Julian of Eclanum", *Tria corda: Scritti in onore di Arnaldo Momigliano*, ed. E. Gabba, New Press, Como 1983, str. 56.

Nově „objevená“ nahodilost potěšení s sebou nesla možnost ženské pasivity a nevášnivosti.[9] Údajná nezávislost plození na rozkoši vytyčila prostor, v němž bylo možno nově definovat, diskutovat, popírat či dílčím způsobem vymezovat ženskou přirozenost. K čemuž samozřejmě také došlo – a to opakovaně.

Oba póly si vyměnily znaménka. Klišé zastávané velkou částí současné psychologie – že muži chtějí sex, zatímco ženy chtějí vztah – je přesným opakem předosvícenských, původně antických představ, které přátelství spojovaly s muži a tělesnost se ženami. Ženy, jejichž touhy podle starého prizmatu neznají hranic a jejichž rozum není s to náležitě odolávat vášni, se nyní podle některých výkladů změnily v bytosti schopné strávit celý reprodukční život v dokonalé netečnosti pro tělesné rozkoše. Když se ve druhé polovině 18. století vynořilo mínění, že „u většiny žen nepůsobí sexuální cítění žádné zvláštní vzruchy“, stal se kontrast mezi výskytem a absencí orgasmu biologickým kritériem sexuální diference.

Nové konceptuální uchopení ženského orgasmu však bylo jen jedním z projevů podstatně radikálnější reinterpretace ženského těla ve vztahu k mužskému, ke které v 18. století došlo. Po tisíce let se bralo jako dané, že ženy mají stejné pohlavní ústrojí jako muži, jen s tím rozdílem, že (jak to ve 4. století n. l. popsal Nemesios, biskup z Emesy) „jejich je uvnitř těla a ne vně“.[10] Galénos, který ve 2. století n. l. vytvořil nejvlivnější a vůči kritice nejodolnější model strukturní (i když ne prostorové) identity mužských a ženských rozmnožovacích orgánů, podal obsáhlý důkaz, že ženy jsou v podstatě muži, u nichž jsou vlivem nedostatku životního tepla čili dokonalosti určité struktury – u muže viditelné navenek – zadrženy uvnitř. Popěvek z počátku 19. století hlásá tyto starobylé homologie ještě dlouho poté, co se dávno vytratily z učených textů:

Ač odlišného pohlaví,
jsou vcelku stejné jako my:

[9] Termín „nevášnivost“ a vymezení jeho politického významu na počátku 19. století přejímám z průkopnického článku Nancy Cottové „Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790–1850“, *Signs*, 4, 1978, str. 219–236.

[10] Nemesios z Emesy, *On the Nature of Man*, ed. William Tefler, Westminster Press, Philadelphia 1955, str. 369.

jak tvrdí znalci hloubaví,
jsou ženské – muži naruby![11]

Vagina je v tomto rámci považována za vnitřní penis, stydké pysky za předkožku, děloha za šourek a vaječníky za varlata. S poukazem na pitvy, jež ve 3. století př. n. l. provedl alexandrijský anatom Hérofilos, přišel učený Galénos s tvrzením, že žena má po obou stranách dělohy varlata i se semenotvornými kanálky, velmi podobná mužským, pouze s tím rozdílem, že mužská varlata jsou uložená v šourku a ženská ne.[12]

Tento pohled na sexuální diferenci je doložitelný ve slovní zásobě. Vaječníky – orgán, který počátkem 19. století začal sloužit jako metonymické označení ženy – dlouho zcela postrádaly vlastní pojmenování. Galénos je nazývá *orcheis*, tedy stejně jako mužská varlata; jen kontext určuje, zda je řeč o jednom, či o druhém. Hérofilos vaječníky nazýval *didymoi* čili „dvojčata", což je jiný běžný řecký výraz pro varlata, a model ženy jakožto muže přijímal natolik oddaně, že považoval „semenotvorné kanálky" (tj. vejcovody), které vedou od obou „varlat", za vrostlé do ústí močového měchýře, stejně jako tomu je u semenotvorných kanálků u mužů[13] – ačkoli se jedná o zcela zjevný omyl. Galénos na chybu upozornil a byl překvapen, že se jí tak pečlivý pozorovatel mohl dopustit, nicméně provedená korekce neměla žádný vliv na prestiž modelu jakožto celku. V latině i v řečtině – a také ve všech evropských národních jazycích přibližně do roku 1700 – také schází jakýkoli odborný termín pro vaginu jakožto válec či pochvu, do níž se zasouvá její korelát penis a skrze niž se rodí děti.

Pak se ale (řečeno úpravou slavného výroku Virginie Woolfové) někdy koncem 18. století lidská přirozenost změnila – a přinejmenším v tomto bodě se shodnou badatelé metodologicky tak vzdálení jako Michel Foucault, Ivan Illich a Lawrence Stone.[14] Kolem roku 1800

---

[11] *Aristotle's Master Piece*, vydání z Arno Press, str. 3.

[12] Galénos, *De semine*, II,1, in: *Opera omnia*, ed. C. G. Kuhn, 20 sv., Leipzig 1821–1833, sv. IV, str. 596.

[13] Heinrich von Staden, *Herophilus: The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, str. 168, 185n., 234

[14] Michel Foucault, *Dějiny sexuality I: Vůle k vědění*, přel. Čestmír Pelikán, Hermann & synové, Praha 1999; Lawrence Stone, *Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*, Harper and Row, New York 1977; Ivan Illich, *Gender*, Pantheon, New York 1982.

už byli autoři všeho druhu pevně odhodláni opřít domněle fundamentální rozdíly mezi samci a samicemi či muži a ženami o prokazatelné biologické odlišnosti a vyjádřit je pomocí výrazně rozdílné rétoriky. V roce 1803 například průkopník „morální antropologie" Jacques-Louis Moreau vášnivě zkritizoval nesmysly hlásané Aristotelem, Galénem a jejich novodobými stoupenci, pokud jde o ženy ve vztahu k mužům: vždyť nejenže jsou obě pohlaví odlišná, ale liší se ve všech představitelných tělesných i duševních rysech, v každém hmotném i morálním aspektu. Pro lékaře či přírodovědce je vztah žen k mužům „sérií protikladů a kontrastů".[15] Oproti chápání rozdílu pohlaví jako záležitosti stupně (s důrazností, která se bude moderní imaginaci v určitých souvislostech jevit až perverzně) se rozezněla pronikavá výzva k vytyčení ostrých tělesných rozdílů. Lékaři vyhlásili, že mohou konstatovat „bytostné rysy, které ženě náležejí, kterými se odlišuje, které ji činí tím, čím je":

> Všechny části jejího těla vykazují stejné rozdíly, všechny vyjadřují ženu: čelo, nos, oči, ústa, uši, brada, líce. Když se pohledem přesuneme dovnitř a pomocí skalpelu odhalíme orgány, tkáně, vlákna, narazíme všude (…) na stejný rozdíl.[16]

Předchozí model (v němž byli muži a ženy uspořádáni podle stupně metafyzické dokonalosti čili podle míry životního tepla na škále, jejíž telos představoval muž) byl tedy někdy před koncem 18. století vystřídán modelem radikálního dimorfismu a biologické divergence. Hierarchickou metafyziku nahradila fyziologie nesouměřitelnosti.

Ve druhé polovině 19. století se už tvrdilo, že nově odhalený rozdíl lze prokázat nejenom na tělech viditelných prostým okem, ale i na mikroskopických stavebních jednotkách. Kvalitativní (a nikoli kvantitativní) sexuální diference, jak se zdálo, má pevné ukotvení v přírodě. Významný profesor biologie Patrick Geddes, současně činný jako urbanista a publicista vyjadřující se k široké škále

---

15 Jacques-Louis Moreau, *Histoire naturelle de la femme*, sv. I, Paris 1803, str. 15; těmito slovy je udáno téma celého svazku.

16 J. L. Brachet, *Traité de l'hysterie*, Paris 1847, str. 64; cituje Janet Beizer, *Ventriloquized Bodies: Narratives of Hysteria in Nineteenth-century France*, Cornell University Press, Ithaca – London 1994, str. 38.

společenských problémů, podal s využitím fyziologie buněk vysvětlení „faktu“, že ženy jsou ve srovnání s muži „pasivnější, konzervativnější, liknavější a stálejší“, zatímco muži jsou „aktivnější, energetičtější, zapálenější, vášnivější a proměnlivější“. Podle Geddese jsou samečci (až na vzácné výjimky, například mořského koníka nebo některé druhy ptáků) tvořeni katabolickými buňkami, tj. buňkami, které vydávají energii. Řečeno Geddesovou oblíbenou metaforou, svůj příjem spotřebovávají. Naproti tomu buňky samic jsou anabolické: energii ukládají a uchovávají. Geddes sice přiznal, že nedokáže dopodrobna upřesnit souvislost mezi těmito biologickými odlišnostmi a „výslednými psychologickými či sociálními diferenciacemi“, přesto ale s ohromující smělostí pronesl zvučnou obhajobu příslušných kulturních rolí mužů a žen. Diference mohou být zřetelnější nebo tlumenější, ale k tomu, abychom je odstranili, „by bylo nutné znovu projít celou evolucí na novém základě. Skutečnosti rozhodnuté u pravěkých prvoků nelze anulovat usnesením parlamentu.“[17] Mikroskopické organismy, jež se převalovaly v prapůvodním slizu, vytyčily mezi pohlavími neodstranitelné rozdíly a určily jim náležitou pozici ve společnosti.

Těmito formulacemi poukazujeme ke třetímu a ještě obecnějšímu aspektu posunu, k němuž ve významu sexuální revoluce došlo. Dominantní (i když zdaleka ne bezvýhradně zastávaný) názor od 18. století zněl, že existují dvě stabilní, nesouměřitelná a protikladná pohlaví a že politická, ekonomická i kulturní existence mužů a žen (tj. jejich genderová role) tak či onak spočívá na těchto „faktech“. Biologická podoba – stabilní a ahistorická forma sexuálního těla – se teď chápe jako epistemický základ preskriptivních nálezů pro uspořádání společnosti. Počínaje érou osvícenství začal proudit souvislý tok kapitol a knih, u nichž je už z názvu patrné, jak hluboce jsou tomuto novému pohledu na přirozenost a kulturu oddány: Rousselův *Fyzikální a morální systém ženy*, Brachetova „Studie k fyzice a morálce ženy“, Thompsonův a Geddesův spis s ostře nekompromisním anglickým titulem *Sex* (Pohlaví). Jejich výklad – stejně jako

[17] Patrick Geddes a J. Arthur Thompson, *The Evolution of Sex*, London 1889, str. 266. Svůj názor, že obě „pohlaví se zásadně liší vitálním poměrem anabolických a katabolických změn“, následně Geddes a Thompson rozvíjejí v knize s názvem *Sex*, Williams and Norgate, London 1914, str. 77–80.

stovky dalších – předpokládá existenci „reálného" fyzikálního světa, jenž předchází všem nárokům, které lze v jeho jménu vznést, a je na nich logicky nezávislý.

I starší autoři už od antiky samozřejmě dokázali odlišit přirozenost a kulturu, *fysis* a *nomos* (i když uvedené kategorie jsou výtvorem jednoho konkrétního momentu a měly v dané době odlišný smysl).[18] Jak jsem ale shromažďoval a zpracovával materiál, jenž tvoří tuto knihu, vycházelo stále zřetelněji najevo, že antické, středověké nebo renesanční texty o těle v podstatě nelze číst osvícenskou epistemologickou optikou, v níž se hmotný svět – tedy tělo – považuje za „reálný" a jeho kulturní významy se jeví jako epifenomenální. Těla v těchto pojednáních činí pozoruhodné, kuriózní a pro moderní čtenáře nepředstavitelné věci. U budoucích pokolení, píše Órigenés, se tělo současně s tím, jak se duch prohřeje láskou k Bohu, „stane méně ‚hustým', méně ‚usazeným', méně ‚tvrdým'"; Řehoř z Nyssy si zas představuje, že i hmotná těla byla před pádem do hříchu radikálně odlišná, neboť v Božím obraze bylo spojeno mužství i ženství a k pohlavní diferenciaci došlo až kvůli tomu, aby tělesná podoba vyjádřila odpadnutí od milosti.[19] V urdském průvodci pro dámy z 19. století, pevně ukotveném v galénské medicíně, je prorok Muhammad uveden v čele seznamu příkladných žen.[20] Caroline Bynumová píše o ženách, které při napodobování Krista obdržely stigmata, nepotřebovaly jíst a jejich tělo při hnití nezapáchalo.[21] Existují četné popisy mužů, kteří údajně prodělali laktaci, a známe obrázky Ježíška s ňadry. Dívky se mohly proměnit v chlapce, zatímco muži, kteří se příliš spolčovali se ženami, mohli o tvrdost a vyhraněnost svých dokonalejších těl přijít a sklouznout ke zženštilosti. Jednoduše řečeno: ono tělo, které se moderní vnímavosti zdá tak uzavřené, autarní a mimo sféru smyslu, bylo prostoupeno a proměňováno kulturou.

---

[18] John J. Winkler, „Laying Down the Law: The Oversight of Men's Sexual Behavior in Classical Athens", in: David Halperin, John J. Winkler a Froma Zeitlin (ed.), *Before Sexuality*, Princeton University Press, Princeton 1990, str. 171–209.

[19] Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia University Press, New York 1988, str. 167n., 294n.

[20] Barbara Metcalf, *Perfecting Women: Maulana Ashraf 'Ali Thanawi's Bihishti Zewar*, University of California Press, Berkeley 1990.

[21] Caroline Bynum, *Holy Feast and Holy Famine: The Religious Significance of Food to Medieval Women*, University of California Press, Berkeley 1987.

Samozřejmě lze opáčit, že popisované věci se nikdy nestaly a můžeme je chápat jako pouhé metafory anebo že tyto bizarní epizody lze vysvětlit čistě přírodovědnými příčinami: například dívka, které při honění prasete najednou vyrazil vnější pyj a šourek (jak o tom coby ukázce proměny pohlaví píše v 16. století Montaigne a chirurg Ambroise Paré), ve skutečnosti trpěla nedostatkem androgenního hormonu dihydrotestosteronu, tj. jednalo se de facto o chlapce, u něhož se vnější pohlavní orgány vyvinuly až v pubertě, i když možná ne tak náhle, jak se tvrdí ve zmíněných zprávách.[22] To je ovšem neúnosně vnějškový, ahistorický a redukující přístup k ohromnému a komplexnímu souboru textů o těle a kultuře.

Sám zde chci naopak hájit názor, že v těchto předosvícenských, a dokonce i některých pozdějších textech je nutno pohlaví čili tělo chápat jako epifenomén, zatímco primární a „skutečnou" rovinou byl gender, který bychom my dnes naopak chápali jako kulturní kategorii. Řečeno formulací, která se ovšem příčí modernímu terminologickému úzu: gender – muž a žena – byl zásadní věcí a součástí uspořádání reality, zatímco pohlaví bylo konvenční. Přinejmenším platí, že pohlaví i gender, jak o nich dnes mluvíme, byly v „jednopohlavním modelu" explicitně spjaty ve významovém okruhu, z něhož se nedalo uniknout k domnělému biologickému substrátu, jak to žádá osvícenská strategie. Ve světě jediného pohlaví byl jazyk nejsilněji ukotvený v genderové politice čili v kultuře právě tehdy, když se zdánlivě nejpřímočařeji mluvilo o biologii dvou pohlaví. Být mužem či ženou znamenalo zaujímat jistou sociální příčku, obsadit místo ve společnosti, brát na sebe kulturní roli – nikoli patřit co do vybavení orgány k jednomu či druhému z dvojice nesouměřitelných pohlaví. Jinými slovy, až do 17. století představovalo pohlaví sociologickou, nikoli ontologickou kategorii.

Jak k přechodu od jednopohlavního k dvoupohlavnímu modelu došlo? A pokud vyjdeme od nejspecifičtějšího případu: proč se sexuální vzrušení – konkrétně ženské sexuální vzrušení – a jeho uspokojení staly pro výklad početí nepodstatným? (Mám za to, že jde o nutný

[22] Tato genetická porucha je známa ze tří vesnic v Dominikánské republice, kde je označována obratem „pánev na dvanáctce". Viz Julianne Imperato-McGuinley a kol., „Steroid 5-Alpha--Reductase Deficiency in Man: An Inherited Form of Male Pseudo-Hermaphroditism", *Science*, 186, 1974, str. 1213–1215.

úvodní krok ke vzniku modelu „ženy bez vášní", která stojí v ostrém biologickém kontrastu vůči muži.) Nabízí se odpověď, že za to může pokrok poznání: věda sice možná nemůže objasnit sexuální politiku, ale může poskytnout základ pro budování teorií. Pak by se antičtí autoři prostě a jednoduše mýlili. U lidské samice i u většiny ostatních savců – s výjimkou králíků, norků a fretek – je ovulace fakticky nezávislá na pohlavním styku, o rozkoši nemluvě. Dr. Ryan měl ve svém čtení příběhu o hostinského dceři pravdu v tom, že ženy mohou počít i v bezvědomí a orgasmus s tím nemá co dělat. Týž názor v podstatě hájí Angus McLaren, když tvrdí, že ve druhé polovině 18. století „práva žen na sexuální rozkoš neposílila, ale naopak byla podlomena v nečekaném důsledku rozvinutí sofistikovanějších modelů [lidské] reprodukce".[23] Esther Fischer-Hombergerová má za to, že nově dosažené porozumění svébytnému příspěvku ženy k rozmnožování šlo ruku v ruce s devalvací plození: s tím, jak se stávalo takříkajíc výlučně ženskou prací, jeho status upadal. Dalo by se tak tvrdit, že nové objevy reprodukční biologie přišly v pravou chvíli a přírodní věda dosáhla elegantního souladu s kulturními požadavky.[24]

Ve skutečnosti ale k žádným takovým objevům nedošlo. Z vědeckého pokroku nijak nevyplývá nutnost degradovat ženský orgasmus. Ano, po roce 1840 bylo jasné, že přinejmenším u fen může k ovulaci dojít i bez koitu, tedy patrně bez orgasmu. Okamžitě se na to navázalo tezí, že i lidská samice je „spontánním ovulátorem" a produkuje vajíčko během pravidelné říje, jež u žen nese označení menstruace. Pro tuto polopravdu ale bylo k dispozici jen velmi málo dokladů, a navíc nejednoznačných. Řečeno slovy průkopnického badatele v oboru reprodukční biologie ve 20. století, ovulace „je tichá a skrytá: ani sebepozorováním, ani lékařským výzkumem se lidstvo za celá

[23] Angus McLaren, „The Pleasures of Procreation: Traditional and Bio-Medical Theories of Conception", in: W. F. Bynum a Roy Porter (ed.), *William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, str. 340.

[24] Esther Fischer-Homberger, „Herr und Weib", *Krankheit Frau und andere Arbeiten zur Medizingeschichte der Frau*, Huber, Bern 1979. Tento popis devalvace plození je u autorky součástí subtilního popisu devalvace sexuální potence a nárůstu významu „duševní" potence u mužů; tu pak autorka považuje za indicii posunu od rodinných funkcí k veřejným jakožto znaku prestiže. Lékaři chápali nervovou soustavu a mozek stále zřetelněji jako organizační strukturu celého lidského těla; reprodukce, nyní považovaná za proces v ženě, ztratila na prestiži.

staletí až do nedávné doby nenaučilo, jak ji rozeznat".[25] Standardní domácí lékařské příručky proto ženám, jež se chtěly vyhnout početí, radily mít pohlavní styk uprostřed menstruačního cyklu, v rozmezí dvanáctého až šestnáctého dne, tedy – jak dnes víme – v období *maximální* plodnosti. Až do třicátých let 20. století byly obestřeny mlhou dokonce i pouhé základní obrysy moderního chápání hormonální kontroly ovulace.

Zdá se tedy, že vědecký pokrok neměl s posunem v interpretaci historky o zesnulé dceři hostinského valnou souvislost. K přehodnocení rozkoše došlo více než sto let před tím, než mohla reprodukční fyziologie tento názor jakkoli odůvodněně podepřít. Přetrvává tedy otázka, proč bylo až do 19. století považováno početí bez orgasmu za výjimku, pouhou kuriozitu, která nic nedokazuje, zatímco později byly právě tyto případy považovány za normu a za doklad jisté obecné pravdy ohledně rozmnožování živočichů.

Zatímco u úpadku prestiže orgasmu v rámci reprodukční fyziologie přicházelo objasnění přes vědecký pokrok v potaz alespoň principiálně, u obecnějšího posunu v interpretaci mužských a ženských těl to je naprosto vyloučeno. Zaprvé, „protiklady a kontrasty" mezi ženami a muži, chceme-li je tato vytyčit, byly jasné odpradávna: jedno pohlaví rodí, druhé ne. V porovnání s těmito zcela zásadními fakty je objev, že Galénos se mýlil a ovariální tepna není ženskou verzí chámovodu, opravdu podružný. Totéž lze říci o „objevech" zjištěných následným výzkumem biochemických, neurologických a dalších přírodních determinant či znaků sexuální diference. Jak zdokumentovala Anne Fausto-Sterlingová, existuje ohromné množství negativních dat, která žádné přehledné rozdíly mezi pohlavími nedokládají a o kterých se zkrátka nepíše.[26] Veškeré důkazy ve prospěch biologické odlišnosti s genderově zatíženým dopadem na chování jsou navíc buď podezřelé z celé řady metodologických důvodů, nebo nejednoznačné; případně – pokud vůbec něco – dokazují myšlenku Dorothy Sayersové, že muži a ženy jsou blízcí, opravdu blízcí sousedé.

---

[25] George W. Corner, „The Events of the Primate Ovarian Cycle", *British Medical Journal*, č. 4781, 23. srpna 1952, str. 403.

[26] Anne Fausto-Sterling, *Myths of Gender*, Basic Books, New York 1985. Hlavním cílem této knihy není hodnotit a vyvracet studie k biologické diferenci, nýbrž předvést, že domnělé sexuální rozdíly v chování jsou ve skutečnosti genderovými rozdíly.

Jistě: rozdíly a shody, patrnější či zastřenější, jsou všude – avšak o tom, zda jsou podstatné a pro jaký závěr svědčí, se rozhoduje za hranicemi empirických zkoumání. Jestliže dominantní diskurz v jednom období pojímal mužská a ženská těla jako hierarchicky či vertikálně uspořádané verze jediného pohlaví a jindy jako horizontálně uspořádané a navzájem nesouměřitelné protiklady, musí to záviset na něčem jiném než na jakékoli, třeba i vskutku dalekosáhlé konstelaci skutečných nebo domnělých objevů.

Pokroky, k nimž během 19. století došlo v oboru vývojové anatomie (teorie zárodečných listů), navíc poukázaly na společný původ obou pohlaví v morfologicky androgynním embryu, nikoli na bytostnou odlišnost. Galénské izomorfismy mužských a ženských orgánů se tak již kolem roku 1850 dočkaly na embryologické rovině nové prezentace pomocí homologií: pyj a poštěváček, stydké pysky a šourek, vaječníky a varlata – jak zjistili vědci – mají ve vývoji embrya společné východisko. Kdyby si tedy předchozí model získal kulturní relevanci, mohl by se opřít o vědecké doklady. Anebo řečeno z opačné perspektivy: takřka nikdo nezkoušel hledat na poli anatomických a konkrétních fyziologických rozdílů mezi muži a ženami důkazy existence dvou odlišných pohlaví, dokud tyto rozdíly nenabyly politický význam. Až v roce 1759 například někoho napadlo zařadit do anatomického spisu podrobný nákres ženské kostry s cílem předvést její odlišnost od mužské. Do té doby mělo lidské tělo jen jednu základní strukturu, a to mužskou.[27] Když pak začalo objevování rozdílů, ty byly už samotnou formou své prezentace poznamenány mocenskou politikou genderu.

Nový výklad těla nevyplynul z přesnějších odborných znalostí. Pramenil ze dvou obecnějších, analyticky odlišitelných (i když historicky splývajících) vývojových linií, epistemické a politické. Ve druhé polovině 17. století už tělo v určitých vyhraněných kontextech nebylo považováno za mikrokosmos obecnějšího řádu, ve kterém je každá část přírody vsazena do sytě převrstvených rovin významu. Věda již negenerovala hierarchie analogií, tedy podobností, které sice vtahují do každého vědeckého snažení celek veškerenstva, ale vytvářejí tak soubor poznatků, který je (jak ve *Slovech a věcech* tvrdí Foucault)

[27] Viz Londa Schiebinger, *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1989, str. 191–200.

nekonečný a současně chudičký. Díky tomuto epistemickému posunu mohl vzniknout koncept pohlaví, jak byl vnímán od nástupu osvícenství – tedy jako biologický základ toho, co znamená být mužem a ženou.

Epistemický posun ale sám od sebe dvojici protikladných pohlaví nevytvoří; učiní tak jen za určitých politických okolností. Politika – chápaná široce jako zápas o moc – zakládá nové způsoby konstituce subjektu a společenských skutečností, mezi nimiž se lidé pohybují. Jakákoli seriózní rozmluva o sexualitě se tak nutně týká společenského uspořádání, které sexualita reprezentuje i legitimizuje. Jak napsal Maurice Godelier: „Společnost pronásleduje tělesnou sexualitu jako přízrak."[28]

Starověké výklady reprodukční biologie, věrohodné až do první poloviny 18. století, spojovaly intimní zkušenostní kvality sexuálního potěšení s uspořádáním společnosti a kosmu. Obecněji vzato se v biologii a lidské sexuální zkušenosti odrážela metafyzická realita, na níž (jak se mělo za to) spočívá uspořádání společnosti. Nová biologie – pátrající po zásadních rozdílech mezi pohlavími; nucené zpochybňování samotné existence ženské sexuální rozkoše zde bylo jen jedním bodem z mnoha – se objevila přesně v době nenávratného otřesu základů starého společenského řádu.

Společenské a politické změny však samy o sobě nemohou objasnit reinterpretaci tělesnosti. Rozmach evangelické zbožnosti, osvícenská politická teorie, zrod nových politických prostorů v 18. století, Lockeův koncept manželství jako smluvního svazku, kataklyzma Francouzské revoluce a jím otevřené možnosti společenské změny, porevoluční konzervatismus, porevoluční feminismus, tovární systém výroby a s ním spjatá restrukturalizace sexuální dělby práce, rozmach ekonomiky volného trhu na poli služeb a zboží, zrod společenských tříd – nic z toho, ať už jednotlivě nebo společně, nebylo *příčinou* nové sexualizace těla, ba právě naopak: přetvoření těla je nutnou složkou každé výše uvedené změny.

Tato kniha tedy nepojednává o utváření genderu, ale o utváření pohlaví. Nehodlám nijak popírat realitu pohlaví nebo sexuálního dimorfismu jakožto evolučního procesu. Chci ale na základě

[28] Maurice Godelier, „The Origins of Male Domination", *New Left Review*, 127, 1981, str. 17.

historických materiálů předvést, že skoro vše, co je možné o pohlaví *říci* – ať už je přitom pohlaví chápáno jakkoli –, v sobě již zahrnuje nějaký genderový nárok. V jednopohlavním i dvoupohlavním světě platí, že pohlaví je určeno situačně: lze je objasnit jedině v kontextu bitev o genderové role a o moc.

Tato má kniha je spolu s veškerým feministickým bádáním do značné míry polapena ve vnitřních napětích této formulace, tedy v polaritě jazyka a mimojazykové reality, přirozenosti a kultury, „biologického pohlaví" a nekonečného proudu sociálních a politických kritérií odlišnosti.[29] Setrváváme na pomezí mezi tělem jakožto křehkým, citlivým a pomíjivým souborem tkání, se kterým jsme důvěrně, snad až příliš důvěrně obeznámeni, a tělem, jež je tak neoddělitelně provázáno se svými kulturními významy, že nám vůbec neumožňuje nezprostředkovaný přístup.

Analytické rozlišení mezi pohlavím a genderem, jež nám dovoluje tyto alternativy vyjádřit, je od samého počátku vratké. Vedle skupiny těch, kdo chtějí eliminovat gender pomocí argumentu, že takzvané kulturní rozdíly jsou ve skutečnosti přirozené, existuje mezi feministicky smýšlejícími autorkami a autory též zřetelná tendence zbavit pohlaví veškerého obsahu opačným argumentem, že totiž přirozené rozdíly jsou vlastně kulturní. Již v klasickém výkladu Gayle Rubinové z roku 1975 ohledně toho, jak společenský systém pohlaví a genderu „proměňuje biologickou sexualitu v produkt lidské aktivity", je přítomnost těla zastřená a skoro nepostřehnutelná.[30] Primát těla oproti jazyku dále podlamují Sherry Ortnerová a Harriet Whiteheadová, když se od „daností" distancují pomocí uvozovek ve výroku:

---

[29] Tři současná a navzájem odlišná vyjádření k této otázce poskytují Evelyn Fox Keller, „The Gender/Science System: or, Is Sex to Gender as Nature Is to Science?", *Hypatia*, 2, 1987, str. 37–49; Donna Haraway, „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies*, 14, 1988, str. 575–599; Linda Alcoff, „Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory", *Signs*, 13, 1988, str. 405–436.

[30] Gayle Rubin, „The Traffic in Women: Notes on the ‚Political Economy' of Sex", in: Rayna R. Reiter (ed.), *Toward an Anthropology of Women*, Monthly Review Press, New York 1975, str. 158n. Řečeno slovy Nancy F. Cottové, „feminismus je hluboce paradoxní. Usiluje o individuální svobody zmobilizováním solidarity pohlaví. Uznává různost žen, ale současně hlásá, že si ženy mají uvědomit svou jednotu." Viz její stať „Feminist Theory and Feminist Movements: The Past Before Us", in: Juliet Mitchell a Ann Oakley (ed.), *What Is Feminism: A Re-Examination*, Pantheon, New York 1986, str. 49.

„Stanovení toho, co je gender, co jsou muži a ženy, (…) není prostým odrazem či rozvinutím biologických ‚daností', nýbrž do značné míry se jedná o produkty sociálních a kulturních procesů."[31] „Je také nebezpečné klást tělo do centra hledání ženské identity," hlásá francouzský feministický manifest.[32]

Ale co tedy, když ne tělo (ohrožované tím, že pod vlivem Foucaulta, různých verzí dekonstrukce, Lacanovy psychoanalýzy a poststrukturalismu obecně zcela zmizí)?[33] (Dekonstrukci stabilních textových významů lze chápat jako zobecněnou dekonstrukci sexuální diference: jak píše Julia Kristeva, „co může ‚identita' – i ‚sexuální identita' – znamenat v novém teoretickém a vědeckém prostoru, kde je sám pojem identity zpochybněn?")[34] Tyto strategie si mezi historiky vydobyly značný vliv. Pro Joan Scottovou například gender není kategorie, jež by zajišťovala zprostředkování mezi fixními biologickými rozdíly na jedné straně a historicky pevně stanovenými společenskými vztahy na straně druhé. Gender v sobě podle Scottové zahrnuje jak biologii, tak společnost: je to „konstitutivní složka společenských vztahů založených na *domnělých rozdílech mezi pohlavími*", je to „prvořadý způsob *vyznačování* mocenských vztahů".[35]

Feminismus však k odmítnutí odlišnosti mezi pohlavím a genderem nepotřebuje čerpat z francouzské filozofie. Catharine MacKinnonová ze zcela odlišných důvodů výslovně tvrdí, že gender tkví v rozdělení mužů a žen v důsledku „společenských nároků heterosexuality, která institucionalizuje mužskou sexuální nadvládu a ženskou sexuální podrobenost", a pohlaví – což vyjde nastejno – tkví ve společenských vztazích „uspořádaných tak, že muži mohou vládnout

---

[31] Sherry B. Ortner a Harriet Whitehead, „Introduction: Accounting for Sexual Meanings", in: Ortner a Whitehead (ed.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, str. 1.

[32] „Variations on Common Themes", in: Elaine Marks a Isabelle de Courtivron (ed.), *New French Feminisms*, Schocken, New York 1981, str. 218.

[33] Vedle Alcoffové (viz výše, pozn. 29), viz též Joan W. Scott, „Deconstructing Equality versus Difference: Or, the Uses of Post-Structuralist Theory for Feminism", a Mary Poovey, „Feminism and Deconstruction", *Feminist Studies*, 14, 1988, str. 33–66.

[34] Julia Kristeva, „Women's Time", přel. Alice Jardine a Harry Blake, *Signs*, 6, 1981, str. 33n.

[35] Joan Scott, „Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review*, 91, 1986, str. 1065, 1067; zdůraznil T. L.

a ženy se musí podvolit“.[36] Podle názoru Ruth Bleierové věda mylně chápe „genderově dané vlastnosti jako *přirozené* kategorie, pro které lze oprávněně podat biologické vysvětlení – dokonce to je i nutné“.[37] Dospívá se tak k závěru, že některé takzvané pohlavní rozdíly, jak je zkoumá biologie a sociologie, jsou vlastně rozdíly genderové, pohlaví mizí v genderu a rozdíl mezi přirozeností a kulturou se hroutí.

Konečně pak z odlišné filozofické perspektivy povahu lidské sexuality ve vztahu k tělu dále zproblematizoval Foucault. Sexualita podle něj není inherentní tělesný rys, oslavovaný či naopak vytěsňovaný různými společnostmi, a není to ani (jak chtěl tvrdit Freud) biologické puzení, jež civilizace svede tím či oním směrem. Sexualita je způsob, jak utvořit vlastní já „ve zkušenosti těla“, „konstituovaného z určitých forem chování“. Tyto formy chování zase existují v sepětí s historicky specifikovanými systémy poznání čili pravidly, co je a co není přirozené, a s tím, co Foucault nazývá „modus či vztah mezi jedincem a jeho já, který mu umožňuje poznat sám sebe vprostřed jiných lidí jako sexuální subjekt“. (Obecně vzato tyto systémy poznání určují, co je v jejich rámci možné myslet.) Jakožto jedinečný a vrcholně důležitý lidský atribut, vztažený ke specifickému objektu, totiž *opačnému* pohlaví, je sexualita produktem druhé poloviny 18. století a není na ní vůbec nic přirozeného. Sexualita je – stejně jako pro Nietzscheho (jehož filozofie měla na Foucaulta určující vliv) celý svět – „artefaktem *sui generis*“.[38]

---

[36] Ve své knize *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1989, str. xiii, Catharine A. MacKinnonová uvádí, že bude výrazů „pohlaví“ a „gender“ užívat „relativně zaměnitelně“. Uvedenou definici genderu formuluje ve stati „Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda for Theory“, *Signs*, 7, 1982, str. 533, z níž se cituje v užitečném editorialu k různým významům termínu „gender“ v *Signs*, 13, 1988, str. 399–402. O „genderové diferenci“ viz její *Feminism Unmodified*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1987, str. 3, 46–62.

[37] Ruth Bleier, *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories on Women*, Pergamon Press, New York 1984, str. 80. Když Bleierová píše o sexuální diferenci, zpravidla – ale ne vždy – tím míní rozdíly v chování, nikoli odlišnosti morfologické nebo biochemické. Její hlavní myšlenku chápu tak, že – navíc k faktu, že takzvané genderové rozdíly nejsou přirozené – hledání behaviorálních korelátů pramení z předběžného a politicky vlivného chápání pohlaví jakožto biologické kategorie.

[38] Jak upozornila feministická literatura, Foucault se omezuje skoro výhradně na utváření mužského já. Když tedy Foucault užívá mužského zájmena, nejedná se o pouhou konvenci. Přesto ale neexistuje žádný důvod, proč by se jeho metoda nedala aplikovat na utváření jakéhokoli já, genderově vymezeného nebo – je-li to vůbec možné – nevymezeného. Pokud jde o Nietzschovu

Z různých perspektiv se tak otřásla pohodlná představa, že muž je muž, žena je žena a úkolem historika je zjistit, co dělali, jak uvažovali a co si o nich myslelo okolí. Pohlaví, ta „věc", na kterou lidé dřív měli názory, se (jak se zdá) rozpadá. Jenže tělo – stejně jako vytěsněné podvědomí – se nenechá umlčet nadlouho. Je sice faktem, že se lidmi stáváme uvnitř kultury, ale ani to (jak upozorňuje Jeffrey Weeks) nám nedovoluje přehlížet tělo: „Je očividné, že pohlaví je cosi víc než jen předmět označený společností nebo vytvořený pojmenováním."[39] Tělo se vynořuje i v textech autorů, kteří chtějí obrátit pozornost k jazyku, moci a kultuře. (Například Foucault upřímně touží po nezkonstruovaném utopickém tělesném prostoru, umožňujícím podlomit „biomoc": „opěrným bodem protiútoku proti dispozitivu sexuality nemůže být sex jako touha, nýbrž musejí se jím stát těla a slasti".)[40]

Rušivý přeryv mezi reprezentací a realitou či představou a viděním přetrvává i v mé vlastní životní dráze. Roky 1980–1981 jsem strávil na lékařské fakultě studiem *reálné skutečnosti* v maximální hloubce a systematičnosti, kterou mi doba a okolnosti umožňovaly. Tělo jakožto kulturní konstrukt se setkalo s tělem na pitevním stole a víceméně schematické anatomické ilustrace – ač ty nejpřesnější, jaké dokáže moderní věda poskytnout – se ocitaly v dosti beznadějné konfrontaci s reálnými pletenci lidské šíje. Přes veškeré mé povědomí o tom, v jak velké míře je porozumění všemu, co vidíme, prostoupeno historickou nahodilostí a jde o produkt nahodilých institucionálních, politických a epistemologických faktorů, se stejně vždy zdálo, že na povrch vysvítá tělesná tkáň v celé své nahotě.

Vzpomínám si, jak jsem jednou strávil valnou část dne sledováním lékařů a sester, jak se marně snaží zastavit proud krve z protržených jícnových křečových žil zubaře ve středním věku, který ten den ráno

myšlenku světa jako uměleckého díla a její relevanci pro Foucaultův antiesencialismus, čerpám velmi podstatně z knihy Alexandera Nehamase *Nietzsche: Life as Literature*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, citát viz str. 3. S Foucaultem a potažmo s Nietzschem cítím myšlenkovou spřízněnost, nicméně plně souhlasím s Nehamasem, že některé výklady světa jsou lepší a jiné horší.

[39] Jeffrey Weeks, *Sexuality and Its Discontents*, Routledge, London 1985, str. 122. Weeksova kniha představuje nesmírně užitečného, erudovaného a myšlenkového průvodce k „sexuální tematice".

[40] Foucault, *Dějiny sexuality I: Vůle k vědění*, str. 183.

sám přišel na pohotovost, a souběžně s pumpováním krve z žaludku ji půllitr po půllitru doplňují do žil. Vpodvečer jsem odešel na představení *Dona Giovanniho*; tak jako tak jsem byl pouhý pozorovatel a pacientovi jsem sám nemohl pomoci. Druhý den ráno byl po smrti, a byl to fakt naprosto odlišné závažnosti než Mozartova dramatická hra o těle nebo historie představ vyložená v této knize. („Já poznám, kdo je živý a kdo mrtvý. / Je mrtvá jako hlína," skučí Lear.)

Moje obeznámenost s těly viděnými z pohledu medicíny ale sahá před rok 1981. Můj otec byl patolog. Skoro každou neděli ráno jsem s ním jako kluk chodil do laboratoře a pozoroval ho, jak připravuje chirurgické vzorky pro mikroskopický rozbor; nakrájel ledviny, plíce a další orgány na tenké plátky, ty zafixoval parafinem, obarvil, položil na sklíčka a připravil ke „čtení". Během této citlivé práce, při krájení i při čtení, diktoval svá pozorování do diktafonu. Těla – nebo přinejmenším části těl – zde působila neotřesitelně skutečně. Vzpomínám si, jak si jako malý čtu pitevní protokoly, srovnané v jeho pracovně na sedačce s kelimovým potahem. Rezonovaly v nich formule, které na mě působily jako lékařská epopej: „Jde o vyhublé tělo pětašedesátiletého muže bílé pleti. Otevření proběhlo obvyklým Y řezem."

Tři měsíce předtím, než otec zemřel na rakovinu, a jen několik týdnů předtím, než mu mozkové metastázy znemožnily myslet, mi pomohl se studiem německých gynekologických spisů, které zmiňuji v páté a šesté kapitole; některé autory znal osobně – učili ho na univerzitě. Ještě podstatnější však bylo, že mi dokázal říct, co se dá pouhým okem nebo pod mikroskopem vidět například v průřezu vaječníkem. „Dá se věřit tvrzení lékařů z 19. století," zeptal jsem se třeba, „že je možné spočítat ovulační jizvičky, tzv. bílá tělíska, a odvodit z nich počet menstruačních cyklů?" Otec byl odborníkem na to, co v těle *skutečně* je.

Avšak stejně tak je i spojnicí s dekonstrukcí těla. Po absolutoriu lékařské fakulty nemohl v nacistickém Německu pokračovat v kariéře. V roce 1935 se vydal vlakem do Amsterdamu, aby se svého strýce a profesora farmakologie tamější univerzity Ernsta Laqueura zeptal, co dál.[41] Obtíže, na které narazil při jednání s německým úředníkem, ho

[41] Ernst Laqueur byl jedním z objevitelů estrogenu. Izoloval tento „ženský" hormon z moči hřebců, a prezentoval tak ošemetnou možnost endokrinologické antrogynie přesně v době, kdy se zdálo,

přivedly k rozhodnutí, že už se do Hamburku nevrátí. Nejspíše díky přímluvě Ernsta Laqueura obdržel v Leidenu místo, na kterém setrval přibližně rok. O otcových tamějších aktivitách jsem věděl jen málo a o jeho publikacích vůbec nic, dokud jsem si po jeho skonu neprošel pozůstalost. (V té době už byl materiál k valné části této knihy pohromadě.) V psacím stole jsem objevil stoh separátů. Jeho první samostatná publikace hned po dizertaci nese název *Weitere Untersuchungen über den Uterus masculinus unter dem Einfluß verschiedener Hormone* – tedy „Nová zkoumání ohledně vlivu různých hormonů na mužskou dělohu“.[42]

V době tohoto objevu už jsem sám měl několik publikací o tom, jak lékařsky činný Freud přeťal zavedená spojení mezi očividným vzhledem těl a protikladem pohlaví. Znal jsem stati Sarah Kofmanové o tom, jak anatomie dokáže „zmást všechny, pro něž jednotlivá pohlaví představují protikladné druhy“.[43] Otcův příspěvek ke zmatení pohlaví však pro mě byl skutečným a opravdu zneklidňujícím zjevením. Byl skrytý a přitom doma, *heimlich*, ale i *unheimlich*, jako tajemství pod závojem, které vyšlo najevo: přízračná a obtížně pochopitelná připomínka, že má vlastní historie a historie této knihy sahá daleko do minulosti.[44]

Existují i méně osobní důvody, proč chci ve svém psaní zachovat rozdíl mezi tělem a diskurzivním konstruktem těla, mezi viděním a představou. Do jisté míry jsou to důvody etické či politické a vyrůstají z odlišnosti závazků, které pro pozorovatele vyplývají z přímého

---

že přírodní věda konečně objevila chemickou oporu sexuální diference. (Podrobný životopis viz http://www.deutsche-biographie.de/pnd116735929.html, pozn. překl.)

[42] Článek Wernera Laqueura vyšel v *Acta Brevia Neerlandica de Physiologia, Pharmacologia, Microbiologia*, 6, 1936, str. 1–5. „Mužská děloha“ (*uterus masculinus*), dnes nazývaná *utriculus prostaticus*, je malý váček ústící dovnitř prostaty. Je to „pozůstatek oné části Müllerova vývodu, ze které se u ženy tvoří vagina“. Jinak řečeno, mužský uterus je reziduální vagina a svůj název má v důsledku dřívější domněnky, že představuje pozůstatky struktury, ze které se vyvíjí děloha a svrchní vagina. Viz též Keith L. Moore, *The Developing Human*, Saunders, Philadelphia 1977, 2. vyd., str. 235–237.

[43] Sarah Kofman, *The Enigma of Woman*, přel. Catherine Porter, Cornell University Press, Ithaca 1985, str. 109n.

[44] „‚*Heimlich*‘ je tedy slovo, jehož význam se vyvíjí směrem k ambivalenci, až nakonec splyne vjedno se svým opakem ‚*unheimlich*‘.“ Ve světle jednopohlavního modelu s jeho důrazem na vaginu jakožto vnitřní penis se tato fakta jeví ještě podivněji, neboť Freud píše: „Toto *unheimlich* místo je však vstupem do někdejšího domova [*Heim*] všech lidí, vstupem na místo, kde každý kdysi a na počátku pobýval.“ Freud, „Něco tísnivého“, in: *Spisy z let 1917–1920*, přel. Miloš Kopal a Ota Friedman, Praha 2003, str. 180 a 195 (upr. překl.).

vidění (nebo dotýkání) na jedné straně a ze zpodobňující reprezentace na straně druhé. Též by bylo pokrytecké psát dějiny sexuální diference či diference vůbec a nevzít v potaz hanebnou souvislost mezi určitými formami utrpení a určitými podobami těla (ať už tělo chápeme jakkoli). Právě skutečnost, že bolest a nespravedlnost jsou genderově odlišené a odpovídají tělesným pohlavním znakům, je příčinou, proč je důležité podat výklad vymezování pohlaví jakožto kategorie.

Navíc nepochybně došlo k pokroku v obecném porozumění lidskému tělu a zejména v reprodukční anatomii a fyziologii. Moderní věda a moderní ženy dokážou oproti svým předkům mnohem lépe předpovídat cyklickou pravděpodobnost otěhotnění, z menstruace se (oproti názoru, který dominoval až do 18. století) vyklubal odlišný fyziologický proces, než je hemoroidní krvácení, a ví se, že varlata se histologicky liší od vaječníků. Každá historie vědy, ať už sebevíc zdůrazní roli společenských, politických, ideologických či estetických faktorů, musí tyto nepopiratelné úspěchy i veškeré snahy, díky kterým k nim mohlo dojít, vzít v potaz.[45]

Nic z toho nepopírám, naopak to chci zdůraznit. Můj archimédovský bod však neleží v realitě transkulturního těla, nýbrž v *prostoru* mezi tímto transkulturním tělem a jeho reprezentacemi. Na dějinách pokroku v reprodukční fyziologii, například na objevu odlišných plodivých materií, předvádím, že podobné objevy nebyly příčinou určitého specifického chápání sexuální diference, totiž přechodu ke dvoupohlavnímu modelu. Současně ale říkám, že teorie rozdílu pohlaví měly vliv na trajektorii vědeckého pokroku a na interpretaci konkrétních experimentálních výsledků. Anatomové možná viděli různá těla různě – například nejspíš považovali pochvu za cosi odlišného od pyje –, ale nečinili tak z principiálně kulturních důvodů. Na druhou stranu docházelo k opomíjení empirických dat – například dokladů pro početí bez orgasmu –, jelikož nezapadala do určitého vědeckého či metafyzického paradigmatu.

Pohlaví, stejně jako lidství, je kontextuální. Pokusy odpoutat je od jeho diskurzivního, společensky určeného prostředí jsou odsouzeny ke ztroskotání právě tak jako pátrání osvícenského myslitele

[45] Viz Evelyn Fox Keller, *Reflections on Gender and Science*, Yale University Press, New Haven 1985, str. 177–179.

po skutečně divošském dítěti nebo pokusy moderního antropologa získat odfiltrováním kulturních faktorů reziduum bytostného lidství. Zašel bych ještě dál a dodal, že soukromé, uzavřené a stabilní tělo, jež podle všeho tvoří oporu moderních představ o sexuální diferenci, je také plodem konkrétních historických a kulturních momentů. I ono – stejně jako protiklad dvou pohlaví – se může zostřovat a rozostřovat.

Celková strategie mé knihy spočívá v tom, že biologii přímočaře vtahuji do interpretačních dilemat literatury a kulturálních studií obecně. Jak napsal François Jacob, laureát Nobelovy ceny za medicínu pro rok 1965:

> Stejně jako ostatní vědy, i biologie přišla o iluze. Nehledá už pravdu. Buduje si vlastní pravdy. Skutečnost se chápe jako labilní rovnováha. Při studiu živých bytostí historie vykazuje kyvadlový pohyb, jenž osciluje mezi kontinuitou a diskontinuitou, strukturou a funkcí, identitou fenoménů a rozmanitostí bytí.[46]

Labilita rozdílnosti a totožnosti leží v samém jádru biologického podniku: tkví v závislosti biologie na dřívějších pohyblivých epistemických – a lze dodat: také politických – základech. Jacob samozřejmě není první, kdo s touto myšlenkou přišel. Auguste Comte, vůdčí duch pozitivismu 19. století, přiznal, že „podle všeho neexistuje žádný dostatečný důvod, proč do biologie nezavést využití vědeckých *fikcí*, v rukou geometrů tak běžných".[47] A sociologický titán Émile Durkheim napsal: „Necháváme se unášet marnou nadějí, pokud si myslíme, že nejlepším prostředkem, jak se připravit na nástup nové vědy, je nejprve trpělivě shromáždit materiály, kterých ona věda využije. Nemůžeme totiž vědět, co vlastně ona věda bude vyžadovat, dokud si o ní neutvoříme určitou představu."[48] U oné diference, kte-

[46] François Jacob, *The Logic of Life: A History of Heredity*, přel. Betty E. Spillmann, Pantheon, New York 1973 (francouzský originál 1970), str. 16. Za přínos v oblasti molekulární genetiky Jacob obdržel Nobelovu cenu.

[47] Auguste Comte, *Cours de philosophie positive*, in: G. Lenzer (ed.), *Auguste Comte and Positivism*, Harper and Row, New York 1975, str. 178, zdůraznil T. L. Pozitivismus – daného termínu poprvé systematicky užíval Saint-Simon a od něj ho ve třicátých letech 19. století převzal Comte – spočívá v mimořádně vlivném názoru, že objektivní a vědecké poznání je nejenom dosažitelné, ale může též tvořit základ společenské obrody.

[48] Émile Durkheim, *De la division du travail social*, Félix Alcan, Paris 1893, str. VIII (srov. *Společenská dělba práce*, přel. Pavla Doležalová, Centrum pro studium demokracie a kultury,